

December 2017
Special Issue

ISSN: 2319-3689

UGC Approved Journal
Sr. No. 126, Journal No.44813

Critical Space®

A Peer-reviewed (refereed) International Journal
In English Language and Literature

Special Issue

on

**Transformation in Language, Literature,
Society and Culture in the 21st Century**

Guest Editors

Dr. Milind Desai

Mr. Vithal Rote

Dr. Suvarna Patil

५२. उच्च शिक्षणामध्ये अध्ययन कौशल्यांची गरज
डॉ. सीमा प्रकाश परदेशी २९९
५३. इक्कीसवीं सदी के हिंदी उपन्यासों में चित्रित सांस्कृतिक परिवर्तन (वैश्वीकरण के विशेष संदर्भ में)
डॉ. अशोक मरठे ३०५
५४. २१ व्या युगातील बदलती ग्रंथालये
डॉ.सौ. अपर्णा मकरंद कुलकर्णी ३०९
५५. भारतीय ग्रंथालयांचा इतिहास व बदलते स्वरूप
प्रा. जे. डी. हाटकर ३११
५६. २१ व्या शतकातील ग्रंथालयाचे बदलते स्वरूप व ग्रंथालयाची उपयुक्तता
प्रा. आर. एस. माशाळे ३१७
५७. आधुनिक ग्रंथालयातील माहिती : बदलते स्वरूप
श्री. नारायण नामदेव लोखंडे ३२१
५८. तंत्रज्ञानाच्या युगात ग्रंथालयांची बदलती भूमिका
सौ. संध्या गिरीश यादव ३२७
५९. हायब्रीड ग्रंथालये आणि वाचन साहित्य संग्रह
युवराज आनंदराव पाटील ३३३
६०. २१ व्या शतकातील आदिवासी - जीवन, संस्कृती आणि साहित्य
प्रा. अमोल पुंडलीक चांदेकर ३३७
६१. मूडीजने उंचावले भारतीय अर्थव्यवस्थेचे पतमानांकन
प्रा.डॉ. अनिल धोंडीराम सत्रे ३४३
६२. एकविसाव्या शतकातील वाङ्मयाचे विविध प्रवाह
प्रा.डॉ. माधुरी गोपाळ तानवडे ३४९
६३. २१ वे शतक: बौद्ध वाङ्मयातील प्रतीके
डॉ. प्रशांत गायकवाड ३५९
६४. शाश्वत विकासासाठी सेंद्रिय शेती
श्रीमती आर. व्ही. पाटील ३६९

२१ व्या शतकातील आदिवासी - जीवन, संस्कृती आणि साहित्य

प्रा. अमोल पुंडलीक चांदेकर

पोषवारा -

“आदिवासी म्हणजे या भूमीचा पहिला गहिवर. निसर्गाला आपले सर्वस्व मानणाऱ्या या भूमिपुत्राला कोणी ‘जंगलाचे अनभिषिक्त राजे’, कोणी यांना ‘लंगोटे’ तर कोणी, ‘वनवासी’, ‘गिरीजन’ या नावाने संबोधतात. या नैसर्गिक पर्यावरणात राहणाऱ्या लोकांना ‘जंगलचे राजे’ म्हणतात तर कोणी त्यांना ‘घरतीची लेकरे’ म्हणतात. याच लोकांचा उल्लेख ‘आदिवासी’ किंवा ‘आदिम समाज’ म्हणून केला जातो. अनेक विचारवंत, प्रशासक, अभ्यासक आणि सामाजिक कार्यकर्ते यांनी सुद्धा या समाजाला विविध नावे दिलेली आहेत. डिस्ले, लॅस्सी, एल्चिन, ग्रिअर्सन, शूर्बर्न, टॅलेंट, सेडविक, मार्टिन, ए.व्ही. यांनी या लोकांना अगदी प्राचीन; Aboriginal किंवा अगदी मूळचे रहिवासी; (Aborigines) असे म्हटले आहे. अ. म अगर आदिवासी’; (Primitives tribes) असे नामाभिधान हट्टने केले आहे. डॉ. घुन्ये यांनी यांना ‘तथाकथित मूळचे रहिवासी (So-called-Aborigines) व ‘मागासलेले हिंदू’ (Backward Hindus) असे म्हटले आहे. पण भारतीय राज्यघटनेत केलेला ‘अनुसुचित जमात’ (Scheduled Tribes) हा उल्लेख डॉ. घुन्ये यांना मान्य आहे. डॉ. दासांनी या लोकांचे वर्णन ‘बुडत असलेली जमात’ (Submerges Humanity) असे केलेले आहे.” अलीकडे त्यांच्या भूमिवरील पहिल्या हक्काच्या लढ्याने ‘मूळनिवासी’ असा गौरवास्पद उल्लेखही आढळतो. परंतु डॉ. विनायक तुमराम यांनी मात्र त्यांचा ‘मूळघनी’ असा उल्लेख केलेला आहे.

आदिवासी संस्कृती

आदिवासी जीवन-संस्कृतीच्या अभ्यासिका सौ. कुसुम नारगोळकर म्हणतात, “अस्पृश्यांना हिंदू समाजाने शूद्र-सेवक म्हणून का होईना परंतु एक विशिष्ट सामाजिक स्थान दिले होते. परंतु आदिवासींना मात्र श्रेष्ठ-कनिष्ठ असे कोणतेच स्थान नव्हते, ते उपेक्षित होते. ती माणसे आहेत ही जाणीवच मातापर्यंत झाली नाही.”

महाभारतात पुलिंद व किरात हे हिमालयात राहणारे आदिवासी होते असा उल्लेख आहे. कलव्याची कथा तर सर्वश्रुतच आहे. एकूणच हिंदूच्या प्राचीन वाङ्मयात व इतिहासात आदिवासी जातींचा उल्लेख स्पष्टपणे आढळतो. वायव्य सरहद्दीकडून आर्य हिंदूस्थानात येण्याअगोदरच्या काळापासून या वन्यजमाती येथे वस्ती करून राहिलेल्या होत्या. आर्यांपैकी अगदी सुरुवातीला आलेल्या

शोधक विद्यार्थी, जे.जे.टी.यू., राजस्थान

टोळ्यांतले लोक या अनार्यांकडे अगदी तुच्छतेने पहात असावेत असे वाटते. कारण राक्षस मानवमत्सक, कावळ्यापेक्षाही काळे अशा हीन विशेषणांनी त्यांचा उल्लेख आढळतो.

आर्यांच्या आक्रमणाचा सामना करतानाच अनार्यांचा परामव झाला तर आर्यांचे दास्यत्व पत्करावे किंवा जंगलात पळून जावे ही स्थलांतराची प्रक्रिया शेकडो वर्षे चालली असली पाहिजे. यावरून भारतातील विविध प्रदेशातून आलेल्या सबळ, सत्ताधान्यांच्या होणाऱ्या अन्यायाला, त्रासाला कंटाळून त्यांनी आपला मूळ प्रदेश सोडून नदी-नाले, झाडाझुडपांत, दऱ्याखोऱ्यात आश्रय घेतला. कलचुरी राजाविरूद्ध धिरू नावाच्या जमातीने बंड केल्याचा उल्लेख चेदी राज्याच्या शिलालेखात सापडतो. हिंदूस्थानात बाहेरून आलेल्या परकीय आक्रमकांचे वर्चस्व आदिवासींनी कधीही मान्य केले नाही.

हिंदूस्थानवर आक्रमण करणारा अलेक्झांडर याच्याशी देखिल आदिवासींनी संघर्ष केला. त्यामुळे त्याचे सैन्य हैराण झाले व त्याला तेथून परत जावे लागले. त्यामागे जी अनेक कारणे होती. त्यातील एक हे, आदिवासी हे स्वतंत्र वृत्तीचे होते, त्यांना कोणाचेही वर्चस्व मान्य नव्हते. ते निसर्गाच्या सानिध्यात चास्तव्य करीत असल्यामुळे त्यांच्यात निसर्गतःच स्वतंत्र राहण्याची वृत्ती जोपासली गेली. शिवाजी महाराजांनाही रामोशी, भिल्ल व कोळी जमातीचे सहाय्य झाले. शिवाजी महाराजांच्या अगदी जवळचा मानला गेलेला तानाजी मालुसरे महादेव शाखांचे आदिवासी कोळी वंशाचे होते. सातारा जिल्ह्यातील महाबळेश्वरच्या खाली 'उमराठ' गावचे ते रहिवासी होते. आदिवासी हे घाडसी, काटक, शूर व पराक्रमी असल्याने शिवाजीराजांनी त्यांचा उपयोग किल्ले, गड व गावच्या रक्षणासाठी घेतलेला दिसतो.

सिंधु संस्कृतीच्या उत्खननात आदिवासींचा उल्लेख प्रामुख्याने द्रविडीयन वंशाचे असावेत असे मान्य करण्यात आलेले आहे. कारण मोहेंजोदडो व हडप्पा उत्खननात मिळालेल्या अनेक मुद्रांपैकी वाघ, चोकड, नंदी, लिगापोडम् ही शिल्पे गोंड आदिवासींच्या तत्कालीन सांस्कृतिक अस्तित्वाच्या संदर्भात फार महत्त्वाची शिल्पे समजली जातात.

वरील सर्व शिल्पांचा गोंडी संस्कृतीशी संबंध जोडून सिंधु संस्कृतीचे अभ्यासक व इतिहास संशोधक श्री. व्यंकटेश आत्राम यांनी आपल्या एका लेखात सप्रमाण सिद्ध करण्याचा आणि गोंडी संस्कृतीच्या संदर्भात मोहेंजोदडोतील शिल्पांचा अर्थ शोधण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. उपलब्ध पुराव्यावरून, सिंधु संस्कृतीचे लोक हे अनार्य लोक असून आजच्या आदिवासी लोकांचे त्यांच्याशी सांस्कृतिक आणि वांशिक संबंध असावेत असे अनुमान काढता येते.

महाराष्ट्रातील विद्वान अभ्यासक राजा रामशास्त्री भागवत यांनी आदिवासींवर लिखाण करून ते 'आद्य देशी लोक' असा आदिवासींचा उल्लेख करतात. मराठीत आदिवासींच्या जीवनाच्या चर्चेची मुहुर्तमेढ त्यांनी फारच शास्त्रोक्त पद्धतीने केलेली आहे. त्यांनी या विषयाचा मानववंशशास्त्राच्या दृष्टीकोनातून विचार केलेला दिसतो.

आर्य-आनायांच्या संघर्षांच्या धुमस्वक्रीत जे आयांच्या हाती लागले त्यांच्या त्यांनी निदवतने कळले केल्या. परंतु जीवाच्या भीतीने जे पळाले त्यांना जंगलांचा, पहाडांचा आश्रय घ्यावा लागला आणि एकेकाळचे वैभव संपन्न, कलासंपन्न, सुसंघटीत अनाय वनवासी झाले. आदिवासींचे वान्य वत, जंगल, जमीन या निसर्गाच्या महत्वाच्या घटकांवर अवलंबून असल्याने त्यांचा निसर्गाच्या गळीवर दृढ विश्वास व श्रद्धा असणे हे साहजिक आहे. त्यांना संपूर्ण जीवन निसर्गाच्या सानिध्यात जगावे लागत असल्याने ते त्यांच्या जीवनाचा जणू स्थायीभावच आहे.

आदिवासी साहित्य

आदिवासी साहित्याच्या संदर्भात प्रा. देवदत्त दाभोळकर (माजी कुलगुरु, पुणे विद्यापीठ) म्हणतात. "१) प्रत्यक्ष आदिवासी आणि त्यांच्यासाठी निर्माण होणारे साहित्य २) जे आदिवासी नव्हते पण हे प्रश्न ज्यांच्यापर्यंत पोहोचले पाहिजेत त्यांच्यासाठी निर्माण होणारे साहित्य" या दोन्ही प्रकारच्या साहित्याची गरज आहे.

पहिल्या प्रकारचे साहित्य आदिवासींपर्यंत पोहोचल्याने, परिवर्तनाची प्रेरणा वासुळे निमित्त होईल. दुसऱ्या प्रकारचे साहित्य समाजावर प्रभाव टाकू शकेल व आदिवासींवद्दलचा दृष्टिकोन बदलू शकेल. आदिवासींच्या परिचयाचे पहिले पुस्तक मध्यप्रांत वऱ्हाडमधील नागपूरमध्ये हिस्ताव वॉनो १८६६ मध्ये प्रकाशित केले. पुढे रसेल व हिरालाल वॉनो १९१५ पर्यंत हे काम केले. मध्यप्रांत वऱ्हाडातील जाती-जमातींचे संशोधन या दोंघांनी केले. कूर्गमधील तोडा लोकांवरिल माहिती रिपोर्ट व रेचर वॉनो १८७१ व १९१४ मध्ये दिली. राजारामशास्त्री भागवत यांचे 'गोंडी भाषा व गीते' हे पुस्तक १८७७ मध्ये प्रकाशित झाले. डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर व वाळकृष्ण संतुराम गडकरी यांच्या 'महाराष्ट्र वाचितास' मासिकातून 'कातकऱ्यांची गीते' व तत्सम साहित्य १९०६ ते १९०८ च्या दरम्यान प्रकाशित झाले. हे मासिक वऱ्हाड मुंबईहून व काही काळ अमरावतीहून नियत होते.

अनाथ कृष्णा अच्यर यांनी कोचीन त्रावणकोर भागातील आदिवासींवरिल पुस्तके १९०१ ते १९३७ या काळात लिहिली. तर रमेशचंद्र रॉय यांनी १९२७ मध्ये नागाखाशा भागातील आदिवासींचा परिचय करून दिला. हैद्रावाद (आंध्र) कडील आदिवासींवरिल लेखन हेमनडाफ वॉनो केले आहे. श्रीमतीप्रधान/डॉ. एलविन यांनीही बरेच लेखन केले.

महाराष्ट्रातील साहित्यिक

दुर्गाबाई भागवत यांनी 'महानदीच्या तीरावर' नावाची मिथक कादंबरी लिहून आदिवासींच्या कथांवर प्रकाश टाकला. 'बाइलीन' ही चारली स्त्री जीवनावर लिहिलेली कादंबरी, 'झेलझपाट' ही डॉ. मधुसूदन बाकोडे यांनी कादंबरी ज्यात त्यांनी कोरकू जमातीचे चित्रण केले आहे, प्रा. सुरेश द्वादशीवार यांची

माडीया गोंड जमातीच्या पार्श्वभूमीवर लिहिलेली 'होकुमी' ही कादंबरी, अॅड. एकनाथ साळवे यांची 'एन्काउंटर' ही कादंबरी नक्षलवाद - पोलीस आणि आदिवासी यांचा वेध घेणारी १९९८ ला आलेली कादंबरी लक्षवेधी ठरली. त्याचप्रमाणे-

'जंगलची छाया'	-	भिसे गुरूजी
गोधड (काव्यसंग्रह)	-	वाहरू सोनवणे
आदो (आत्मकथन)	-	नजुबाई गावीत
एका नक्षलवाद्याचा जन्म	-	वाहरू सोनवणे
गोंडवन पेटले आहे	-	डॉ. विनायक तुमराम
जॅव्हा माणूस जागा होतो	-	कां. गोदावरी परुळेकर
जैत रे जैत	-	गो. नी. दांडेकर
राणी दुर्गावती	-	नलिनी सहस्त्रबुद्धे
जंगलचे राजे	-	वसंत नारगोळकर
तंत्या भिल्ल	-	बाबा भांड
तृष्णा	-	नजुबाई गावीत
आदिम कोलाम	-	भाऊ मांडवकर
ज्वाला आणि फुले	-	बाबा आमटे
आक्रोश	-	विजय तेंडुलकर
सराई	-	र. वा. दिघे

वरील सर्व ग्रंथातून त्या-त्या साहित्यिकांनी आदिवासींची व्यक्तिचित्रे आणि त्यांच्या सामाजिक परिस्थितीचे भान चित्रित केल्याचे दिसते. या सर्व लेखकांनी आपल्या साहित्यातून आदिवासी समाजाचे, त्यांच्या विविध बोलीभाषांचे, त्यांच्या रूढी, प्रथा, परंपरा, अंधश्रद्धा इत्यादींचे समर्थ दर्शन घडविले आहे. आदिवासी आणि विंगर आदिवासींनीसुद्धा आदिवासींसाठी लेखन केल्याचे दिसते. या सर्वांमध्ये डॉ. गोविंद गारे यांचे नाव आवर्जून घ्यावे लागेल. ते एक संशोधक आणि भारतीय प्रशासन सेवेतील अधिकारी एवढीच त्यांची ओळख नसून ते एक विचारवंत, साहित्यिक होते. आदिवासींच्या संस्कृतीचे आणि समाजाचे चित्रण करणारे कदाचित ते एकमेव असावेत. त्यांनी एकुण ४४ ग्रंथ लिहिले. त्यापैकी ४० मराठी व ४ इंग्रजी आहेत. त्यामध्ये सह्याद्रीतील आदिवासी महादेव कोळी, सातपुडयातील भिल्ल, आदिवासी क्रांतिकारक, आदिवासी विकासातील दिपस्तंभ, बदलाच्या उंबरठ्यावर कोकणा आदिवासी, महाराष्ट्रातील आदिवासी संस्कृती - समस्या व विकास, आदिवासी समस्या - विचार व विश्लेषण, आदिवासी वीर पुरुष, आदिवासींचे शिक्षण, आदिवासी प्रश्न व परिवर्तन, महाराष्ट्रातील आदिवासी

जमाती इत्यादी ग्रंथांच्या लेखनातून कोळी, कोकणा, भिल्ल या आदिवासी जमातींच्या जीवनाचे, संस्कृतीचे चित्रण डॉ. गोविंद गारे यांनी केले आहे.

अहिलकडच्या काळात आदिवासी साहित्याच्या प्रवाहामध्ये आदिवासी लेखकांनी मोलाची भर पुरविली आहे. त्यामध्ये नेताजी राजगडकर, सुनिल मुंगरे, कृष्णकुमार चांदेकर, उपाकिरण आग्राम, सुनिल कोडापे, दशरथ मड्याची, वसंत भनाये, भुजंग भेश्राम, रवि फुळसंगे, पुरुषोत्तम शेडमाके, यामन शेळमाके, सुम अलाम, विठ्ठलराव कसाबे, प्रभू राजगडकर, बाभाराव मड्याची, पितांबर कोडापे, डॉ. हरिशचंद्र लाम, आनंदराव उईके, स्य. हरिदासजी पेंदाम, मनिराम, उईके, राम कुलसंगे, रेवनदास शेडमाके, राजेश मड्याची इत्यादींचा समावेश होतो.

वरील सर्व आदिवासी साहित्यिकांनी कथा, कविता, कादंबरी, वैचारिक लेख यामधून आदिवासी जाती-जमातींच्या संस्कृतीच्या, समाजजीवनाचा सांगोपांग विचार करून त्याचे चित्रण आपल्या साहित्यातून केले आहे. या सर्व साहित्यातून आदिवासींचे जीवन त्यांची संस्कृती आणि त्यांची समस्यांची तन्हा प्रकट होते.

सर्व

सर्व आदिवासींच्या जमातींमध्ये प्रत्येक जातीचे एक विशेष असे स्थान आहे, विशिष्ट संस्कृती आहे. इतर समाजाच्या मानाने आदिवासी उपेक्षित आहेत. कारण संख्या आणि आकाराने हा समाज लहान आहे.

लिखित साहित्याबरोबरच आदिवासींचे मौखिक साहित्यही भरपूर आहे. ते उजेडात आणणे गरजेचे आहे.

आदिवासींची संस्कृती त्यांना एकसमान बांधून ठेवण्यास मदत करते हे त्यांचे बलस्थान आहे.

आजही आदिवासी समाज आपल्या निसर्गाचे आणि पर्यावरणाचे रक्षण करताना दिसतो.

साहित्याच्या रूपाने अधिक मोठ्या प्रमाणात आदिवासींचे साहित्य, लोकसंगीत, लोककला या सहाय्याने प्रकाशित होणे गरजेचे आहे.

सर्व ग्रंथ

गारे, गोविंद	-	सातपुड्यातील भिल्ल
गारे, गोविंद	-	महाराष्ट्रातील अनुसूचित क्षेत्र आणि जमाती
गारे, गोविंद	-	आदिवासींचे शिक्षण, साकेत प्रकाशन
डॉ. विनायक तुकाराम	-	आदिवासी साहित्य : स्वरूप आणि समीक्षा, १९९४

- डॉ. विनायक तुकाराम - गोंड, बुरूड व थोटी : वास्तव आणि वाटचाल, २००२
व्यंकटेश आत्राम - आदिवासी लोकगीते, म.रा.आदिवासी विकास व संशोधन
प्रशिक्षण संस्था, पुणे.
कृष्णकुमार चांदेकर - पतुसा (कविता संग्रह) नभ प्रकाशन, मालटेकडा,
अमरावती, एप्रिल, १९९९
सुनिल कुमरे - तिरकमठा (कवितासंग्रह) १९९९
सुनिल कुमरे - जंगलजिन्हार (लेखसंग्रह) हरिवंश प्रकाशन, चंद्रपूर, २००९